

חידושים בחקר ירושלים, הכנס האחד עשר, אוניברסיטת בר אילן
(א' בניסן תשס"ו – 30.03.2006)

113

כיצד התכוונן חזקיהו למצור שנחריב?
אשר גרוסברג

1. התיאור המקראי

התיאור המקראי המתייחס להכנות שעשה חזקיהו לביצורה של ירושלים מפני צבא שנחריב ניתן בספר דברי הימים ב' ובספר ישעיהו:

אחרי הדברים והאמת האלה בא שנחריב מלך
אשור ויבא ביהודה ויחזק על הערים הבצרות
ויאמר לבקעם אליו: וירא יחזקיהו כי בא
סנחריב ופניו למלחמה על ירושלים: וינעץ עם
שריו וגבריו לסתום את מימי העינות אשר
מחוץ לעיר ויעזרהו: ויקבצו עם רב ויסתמו
את כל המעינות ואת הנחל השוטף בתוך
הארץ לאמר למה יבואו מלכי אשור ומצאו
מים רבים: ויתחזק ויבן את כל החומה
הפרוצה ויעל על המגדלות ולחוצה החומה
אחרת ויחזק את המלוא עיר דויד ויעש שלח
לרב ומגננים:

ואת בקיעי עיר דוד ראייתם כי
רבו ותקבצו את מי הבכרה
התחתונה:

ואת בתי ירושלים ספרתם ותתצו
הבתים לבצר החומה:
ומקנה עשייתם בין החמתים למי
הבכרה הישנה ולא הבטתם אל
עשייה ויצרה מרחוק לא ראייתם:
ישעיהו כב ט-יא

דברי הימים ב, לב א-ה

מסע שנחריב ליהודה מתואר באריכות בשני מקומות במקרא: בספר מלכים ב' (פרקים יח-יט) ובספר ישעיהו (פרקים לו-לז). בשניהם מתוארת גם הגעתו של רבשקה לירושלים ונאומיו, אך אין הם מזכירים את מעשיו של חזקיהו להגנת ירושלים.

לפי ספר דברי הימים החלו ההכנות כדי לקדם מצור של שנחריב על ירושלים רק לאחר שסנחריב כבר הגיע ליהודה והחל לצור על ערי יהודה, והתיאור כולו מיוחד להכנות אלו. לעומת זאת, בספר ישעיהו ניתן התיאור במסגרת תוכחה לעם על חוסר ביטחון בה'¹. לפי שני המקורות ההכנות התמקדו בהספקת המים ובביצור העיר.

א. הספקת המים

¹ חז"ל דרשו את פרק כב בישעיהו ("משא גיא חזיון") על חורבן הבית הראשון (בבלי, תענית כט ע"א; איכה רבה, פתיחתא כד [במהדורת בובר יב ע"א-ע"ב]; ילקוט שמעוני, ישעיה כב, רמז תכא). כך גם פירש רש"י, אף שלפי לשונות הכתובים מסתבר שהמשא מכוון לימי פלישת סנחריב ליהודה, וכך פירשו חלק מפרשני המקרא, כמו: חכם תשמ"ד: רלג; שד"ל תש"ל. כך גם לפי פרשנים אחרים שקושרים את התיאור בספר ישעיהו עם התיאור של מצור סנחריב בדברי הימים - ראו להלן, הערה 5, וכן קייסר 1974, יפת 1993, קורטיס ומדסן 1994. כדעה זו נקטנו.

בולט ההבדל בין שני התיאורים בנוגע לטיפול בנושא הספקת המים: לפי ספר דברי הימים התמקדו ההכנות בנושא זה במניעת מים מהאויב - "למה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים" - בעוד שבספר ישעיהו נזכר נושא הספקת המים מנקודת המבט של יושבי העיר (גריי 1980). קיים שוני בין שני התיאורים גם בנוגע לפעולות שנגקטו על-ידי חזקיהו כדי לטפל בבעיית המים. לפי ספר דברי הימים סתמו "את כל המעינות" שבקרבת ירושלים, וגם "את הנחל השוטף בתוך הארץ", בעוד שלפי ספר ישעיהו אספו את "מי הבריכה התחתונה". התיאורים שונים זה מזה, ולא ברור אם השוני נובע מכך שהם מתארים מעשים שונים. התיאורים גם אינם ברורים דיים.

פרשני מקרא רבים זיהו את סתימת "כל המעינות" או את סתימת "הנחל השוטף בתוך הארץ", שבתחילת פרק ל"ב בדברי הימים ב', עם המתואר בסופו (בפסוק ל') על חציבת נקבת חזקיהו (ראו עוד להלן), ולדעתם מפרט פסוק זה את שנאמר בהכללה בפסוקים ג' וד'². קשה לקבל הסבר זה מכמה סיבות: התיאור בסוף פרק ל"ב בספר דברי הימים מנותק מהתיאור שבתחילת הפרק - הוא בא לאחר סיכום שנות מלכותו של חזקיהו, חסר בו הקשר עם האיום של צבא סנחריב, והוא שונה גם בסגנונו ובפרטי המעשים שזוכרים בו מהתיאור שבתחילת הפרק (אקרויד 1977: 11). פרשנים וחוקרים שונים אכן שללו את הקשר בין המתואר בתחילת הפרק לבין המתואר בסופו, ולדעתם נקבת חזקיהו לא נחצבה בעת פלישת סנחריב ליהודה ובמסגרת ההכנות למצור הצפוי³.

הביטוי "נחל שוטף" בהקשר של ירושלים מעורר תהייה. ביטוי זה מופיע במקרא רק עוד שלוש פעמים ובהקשר של נחל עם מים רבים - נהר - שאף עולה על גדותיו (ישעיהו ג' כח, סו יב, ירמיהו מז ב). אין בירושלים מקום שהולם תיאור זה, וגם לא ניתן לסתום נחל שזרימתו כזאת, בעוד שניתן לסתום מעיין על-ידי כיסוי בכמות גדולה של אדמה ואבנים⁴. גם התיאור בספר ישעיהו מעורר קשיים. פסוק ט' מתחיל באזכור קיומן של פרצות בחומה, אך ממשיך בטיפול בבעיית המים, ורק הפסוק הבא אחריו (י') מזכיר את ביצור החומה. חלקו השני של הפסוק - "וַתִּקְבְּצוּ אֶת מִי הַבְּרִיכָה הַתַּחְתּוֹנָה" - מעורר שאלה לשונית ושאלה עניינית. משמעותו היא שאספו מים בבריכה התחתונה, כפי שאכן פירשו מקצת מפרשני המקרא (ראו להלן). אולם השימוש בפועל "קבץ" לאיסוף מים בולט בחריגותו. פועל זה מופיע במקרא פעמים רבות על צורותיו והטיותיו השונות (127 פעמים), כמעט תמיד בהקשר של קיבוץ אנשים ולעתים גם של דברים בדידים אחרים, כמו אוכל, צאן וכדו'.

² כך כתבו פרשנים מסורתיים כמו רד"ק ומלבי"ם (תשכ"ד); וגם פרשנים חדשים בעברית, כמו קיל תשמ"ו, תשמ"ט וחכם תשמ"ד; המפרשים בסדרה אנציקלופדיה עולם התנ"ך (עורך תשנ"ד: 182-183; תשנ"ה: 242; הופמן תשנ"ד: 116); הרטום תשי"ח ווייזר תשמ"א. דברים דומים כתבו פרשנים נוספים, כמו קורטיס ומדסן 1994: 487-486, מאיירס 1965: 187, ויפת 1993: 982-983, אשר אמנם מפנה גם לדעות אחרות. זו גם הדעה הרווחת במחקר הארכיאולוגי (דה-גרוט תשנ"א/ב; שילה תשנ"ב).

³ לדעות השונות ראו גרוסברג תש"ס. רוב הדעות הן שהנקבה נחצבה קודם למסע סנחריב ליהודה, ואילו כפי שיובהר להלן, מסתבר שהיא נחצבה רק לאחר מפלת סנחריב (גרוסברג תש"ס).

⁴ ראו מלכים ב, ג כה: "ויכנו את מואב... וכל מעין מים יסתמו" - בהתייחס למלחמה של יהורם מלך ישראל ויהושפט מלך יהודה עם מישע מלך מואב.

איסוף מים מופיע במקרא עם הפועל "להיקוות". כך בבראשית א ז: "יקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד", ומכאן השם מקנה (בנפרד, אך גם מקנה, ובסמיכות מקנה) למקום שבו אוספים את המים - "ולמקנה המים קרא ימים" (בראשית א י), וכפי שנזכר גם בפסוק העוקב בספר ישעיהו (פסוק י"א): "ומקנה עשיתם בין החמ"תים למי הברכה הישנה". האם השימוש יוצא הדופן בפועל "קבץ" לאיסוף המים בברכה התחתונה הוא בעל משמעות? נראה שקושי זה עמד לפני יונתן בן עוזיאל שתרגם: "וּכְנַשְׁתוּן ית עֲמָא למי בְּרִיקְתָא אַרְעִיתָא". כלומר אספו לברכה אנשים ולא מים. רש"י אימץ את הפירוש של תרגום יונתן בן עוזיאל, וכתב שהאנשים נאספו בברכה כי שם הייתה נקודת התורפה של העיר.

את "הברכה התחתונה" מקובל לזהות עם הברכה שבקצה העמק המרכזי של ירושלים - ברכת אל-חמרה. אם לא נקבל את פירושו של תרגום יונתן בו עוזיאל, ניתן להבין את הכתוב בשתי דרכים. האחת - אספו מים אל הברכה⁵; והשנייה - אספו את מי הברכה ואגרו אותם במאגרים אחרים, כמו בורות מים⁶, אך קיימים גם פירושים אחרים⁷. אם נאמץ את הפירוש הראשון, האם משמעות הדבר שהברכה הייתה ריקה? ואם כן מהיכן לקחו את המים כדי למלאה, וכיצד העבירו אליה את המים? אם נאמץ את הפירוש השני, מדוע לקחו את המים מהברכה התחתונה ולא מהגיחון?

דומה ששני הפירושים אינם נותנים את פשוטו של מקרא ובהמשך ניעזר בממצא הארכיאולוגי להבנת הכתוב.

ב. תיקון ביצורי העיר ובניית "החומה האחרת"

לפי סדר האירועים בשני התיאורים - בדברי הימים ובישעיהו - רק לאחר שטופל נושא הספקת המים חוזקו ביצורי העיר. סדר אירועים זה דורש ביאור, במיוחד לפי הנאמר בספר ישעיהו, שמזכיר תחילה את הפרצות בחומה - מדוע לא החלו מייד לבצר את העיר? מעבר לכך, נדרש להבין מה פשרה של החומה החדשה - "החומה [ה]אחרת" - שעל בנייתה מוסר ספר דברי הימים, מדוע נבנתה ועל איזה שטח היא הגנה?

לפי מסורת פיסוק הטעמים יש לקרוא בדברי הימים: "ויבן את כל החומה הפרוצה, ויעל על המגדלות. ולחוצה, החומה אחרת". כלומר, הפסוק מוסר על שני מעשים. האחד - תיקון החומה הפרוצה והגבהת המגדלים, והשני - בנייה של חומה, שנבנתה בקו חיצוני (קדמי) לחומה הקיימת. כלומר, הייתה זו חומה חדשה, שנבנתה בקו קדמי לקו החומה הקיימת,

⁵ כך פירש גריי 1980. אחרים פירשו את איסוף המים בברכה התחתונה בהקשר לחציבת נקבת חזקיהו: חכם תשמ"ד: הערה 10, ד; בלנקינסופ 2000: 334; הופמן תשנ"ד: 116; עורד תשנ"ד: 183; וראו בהערה הבאה שד"ל תש"ל: 174.

⁶ כך פירשו ר' יוסף קרא ור' ישעיה מטראני (אשר פירש שאספו את המים אל המקווה שבין החומותיים) - ראו מהדורות מקראות גדולות הכתר, רמת גן תשנ"ו; שד"ל תש"ל: 174 (אך הוא הסביר זאת בצורך למנוע את המים מהאויבים ובסתימת מי הגיחון - לפי האמור בדברי הימים - ולא כדי לספק מים לתושבי העיר); חכם תשמ"ד.

⁷ אברבנאל תשט"ז, רד"ק ומלבי"ם (תשכ"ד) פירשו שמנעו את זרימת המים אל מחוץ לעיר, ואספו אותם כדי להשתמש במים להכנת חומרי בנייה לסתימת פרצות החומה. אבן עזרא פירש שהמים הגנו על העיר "כמו חומה סביב למקום".

והיא הגנה על שטח שקודם לכן לא הוגן בחומה. כך מתקבל גם מתרגום השבעים (ברוק, מקלין ותאקרי 1906-1940; ברנטון 1851), שלפיו בנה חזקיהו "ומחוץ, חומה אחרת, קדמית", וכך תרגם גם התרגום הארמי: "ומן לברא דשורא שורא חורניִתָּא" (=ומחוץ לחומה חומה אחרת). חזקיהו הוא אפוא המלך הראשון לאחר דוד ושלמה שבנה חומה חדשה בירושלים.

על תיקון של חומה נמסר גם בספר ישעיהו: "ותתצו הבתים לבצר החומה", ושם מסופר בפסוק העוקב על בניית מאגר מים "בין החומותיים". צמידות הפסוקים יכולה ללמדנו כי הריסת הבתים נעשתה לצורך בניית אותה חומה, שהעניקה את הכינוי "בין החומותיים" לשטח שנתחם כתוצאה מבנייתה - בינה לבין החומה הקודמת. לפי הגישה הרואה בתיאור שבספר ישעיהו את פירוט ההכנות שעשה חזקיהו למצור סנחריב, החומה שבנייתה יצרה את הכינוי "בין החומותיים" יכולה להיות זהה עם "החומה האחרת" המתוארת בספר דברי הימים⁸.

גודל האיום של צבא סנחריב וקוצר הזמן כדי להתכונן מפניו גרם, שלצורך בניית החומה הזאת השתמשו באבנים, שנלקחו מבתי המגורים ברובע הבנוי "בין החומותיים". בתים אלו נהרסו, ולכך מכוון התיאור "ותתצו הבתים לבצר החומה". כלומר, את החומה חזקו באבנים שפורקו מבתי העיר⁹ - הבתים הסמוכים לחומה.

לא נאמר במקרא מה הייתה מטרת החומה החדשה - "החומה האחרת" - והאם בנייתה קשורה לפיתרון שניתן לבעיית הספקת המים, או שמא נועדה להגן על אזור שהיה פרוז קודם לכן. אם סדר התיאור המקראי חופף לסדר האירועים, הוא מעיד כי נושא הספקת המים היה החשוב ביותר, ולכן קודם טיפלו בו ורק לאחר מכן תיקנו את הפרצות בחומה ובנו את החומה החדשה - "החומה האחרת" - שנועדה להגן על הפיתרון שניתן לבעיית הספקת המים. לפי ספר ישעיהו אף הרסו בתים, קרוב לוודאי בשכונה הסמוכה לחומה, לצורך בנייתה, מכיוון שזו הייתה הדרך המהירה ביותר להשגת אבני בנייה לחיזוק חומה, והרס זה מעיד שהיה לחומה יעד הגנתי חשוב יותר משכונת מגורים - הספקת המים.

⁸ אברבנאל תש"ז: קכז; שד"ל תש"ל: 174; וייזר תשמ"א, דברי הימים ב, לב ה; חכם תשמ"ד: הערה 10, ד; יפת 1993: 983; בלנקינסופ 2000: 334.

⁹ כך משמעות הכתוב ("לבצר" החומה ולא "לבנות" החומה - על מקום הבתים ההרוסים). תרגום השבעים מתייחס לבתי ירושלים. כך גם פירשו כמעט כל המפרשים. אבן עזרא ואברבנאל פירשו, כי לקחו אבנים מבתים שהיו מחוץ לחומה - כדי שלא ישמשו את האויבים (אברבנאל). שד"ל תש"ל: 174, קישר את הריסת הבתים עם בניית "החומה הפרוצה" שבדברי הימים, ואילו יפת 1993: 983 קישרה זאת עם בניית "החומה האחרת". ראו עוד להלן, הערה 16, את דעת אביגד ואת ההערות עליה.

2. הממצא הארכיאולוגי

א. תעלת השילוח (תעלה II)

תעלת השילוח (תעלה II) הזרימה את מי הגיחון אל בריכת אגירה בקצה העמק המרכזי של ירושלים (איור 1)¹⁰. מוצאה של התעלה הוא בגובה של כ-2.5 מ' מעל מקום הנביעה של

איור 1: עיר דוד בשלהי ימי הבית הראשון (על פי רייך, אבני ווינטר תשנ"ח: 54)

¹⁰ למידע על המחקר ועל הממצא הארכיאולוגי של תעלת השילוח ראו: מזר תש"ס; אריאל ולנדר 2000; רייך ושוקרון 2002, ובכולם הפניות נוספות.

הגיחון, והיא עוברת לאורך החלק התחתון של המדרון המזרחי של עיר דוד, לאורך כ-400 מ'. סיומה של תעלת השילוח הוא בברכת אל-חמרה, היא "הבריכה התחתונה" של ימי הבית הראשון ו"בריכת השילוח" של ימי הבית השני. תעלה השילוח תפקדה כמוביל מים עד לחציבתה של נקבת חזקיהו, שמוצאה נמוך יותר, ועל כן היא הוציאה את התעלה מכלל שימוש.

בתעלת השילוח ניתן להבחין בשני חלקים, השונים באופיים (רייך ושוקרון 2002): החלק הצפוני של התעלה עד למרחק של 190 מ' מהמעייין (מעט מצפון לשטח B של חפירות שילה) והחלק הדרומי. ההבדלים בין שני החלקים הם בשלושה מאפיינים: (1) שיטת החציבה: החלק הצפוני נחצב מפני השטח וקורה בגושי סלע גדולים, ואילו החלק הדרומי נחצב כמנהרה. (2) מתאר התעלה: החלק הצפוני רחב וגבוה מזה הדרומי, עם מתאר מלבני לתעלה, לעומת צורה טרפזית דמוית האות V של מרבית החלק הדרומי. רוחבו של החלק הצפוני נע בין 0.55 ל-1.5 מ', בעוד שרוחבו של החלק הדרומי הוא מ-15 ס"מ בבסיסו ועד 1 מטר בחלקו העליון. גובהו הממוצע של החלק הצפוני 2.75 מ', ובחלקו הצפוני (ב-70 המטרים הראשונים) יש קטעים שגובהם מגיע ל-4-5 מ', ואילו גובהו של החלק הדרומי הוא מ-1.2 ועד 1.8 מ'. (3) שיטת הסיתות: הסיתות בחלק הדרומי עדין יותר, ודומה באופיו לסיתות של נקבת חזקיהו. כפי שציינו אריאל ולנדר 2000, כל המאפיינים של החלק הדרומי של תעלת השילוח, לרבות מהלכה, מעידים על חציבה פונקציונאלית.

מאפיין ייחודי נוסף של החלק הדרומי של תעלת השילוח הוא שיטת הביצוע של חציבת המנהרה. בקטע המנהרה בשטח B של חפירות שילה (איור 1) נמצאו שישה פתחים בדופן המנהרה, שכונו על-ידי החופרים "חלונות" (אריאל ולנדר 2000). המרחק בין הפתחים יצר קטעים, שאורך שלושה מהם כ-6 מ', קטע נוסף שאורכו כ-8 מ' ואורך שני הקטעים האחרים כ-11 מ'. על-פי סימני הסיתות הגיעו רייך ושוקרון 2002 למסקנה, כי מכל פתח נחצבה המנהרה בשני כיוונים - צפונה ודרומה. כלומר, תחילה נחצבו הפתחים, או הורחבו פתחים טבעיים, ומכל פתח החלה חציבה לשני הכיוונים, כאשר מרחק החציבה בכל כיוון הוא כ-3 ועד כ-6 מ'. בקטע הדרומי יותר, בשטח A של חפירות רייך ושוקרון, נמצאו פתחים עיליים - פירים שדרכם נכנסו למנהרה - ואף קטע זה נחצב משני כיוונים (מידע בעל-פה מרוני רייך).

קירוי תעלת השילוח בקטע הסמוך לגיחון נמצא מתחת לביצור המסיבי שהגן על המעיין, ועל כן הוא קדם לו או לפחות היה בן זמנו, ועל כן תוארך החלק הצפוני של תעלת השילוח על-ידי רייך ושוקרון לתקופת הברונזה התיכונה ב' (מאות 18-17 לפנה"ס). החלק הדרומי של תעלת השילוח נחצב על-פי רייך ושוקרון כאלף שנה מאוחר יותר - במאה הח' לפנה"ס. הם מציינים את הדמיון בסיתות לזה של נקבת חזקיהו, ומשערים שזמנה קדם לה מעט, אך לא ניתן לתארך במדויק את תאריך החציבה.

תעלת השילוח סיפקה מים למערכת פיר וורן דרך תעלה III והבריכה החצובה במשך כאלף שנים - מתקופת הברונזה התיכונה ב' ועד לתקופת הברזל ב' במאה הח' לפנה"ס. בהעדר אפשרות לאגור את כל המים של מעייין הנובע בהתמדה, המשיכו את תעלת השילוח

דרומה, למרחק של 190 מ'. במקום זה נמצאת פנייה מזרחה, אך לא התאפשר לחוקרים לבדוק את המשך התעלה. אפשר שמנקודה זו זרמו מי הגיחון בתעלה פתוחה, שימשו להשקיית השטחים החקלאיים בעמק הקדרון, ונאגרו שם בכריכה. החלק הדרומי של תעלה השילוח, מהמאה הח' לפנה"ס, היטה את זרימת מי הגיחון במנהרה אל הכריכה שבקצה הדרומי של ירושלים - ברכת אל-חמרה היא "הכריכה התחתונה". אולם, כדי להמשיך ולספק מים לשטחים החקלאיים בנחל קדרון אפשרו הזרמת מים מהחלק הדרומי של תעלת השילוח באמצעות מקצת מהפתחים ששימשו לחציבה, כפי שמעיד הממצא הארכיאולוגי בשטח B של חפירות שילה (אריאל ולנדר 2000).

ב. חומה למרגלות עיר דוד

בחפירות הארכיאולוגיות במזרח עיר דוד נחשפה חומה, שנבנתה ממזרח לחומת העיר של תקופות הברונזה התיכונה והברזל, למרגלות המורד המזרחי של עיר דוד (רייך ושוקרון תשס"ב). שרידים של החומה התגלו בשני מקומות: בשטח J - כ-120 מ' מדרום לגיחון, התגלה קטע שאורכו כ-30 מ' (איור 2), ובשטח A - כ-200-250 מ' מדרום לגיחון - לכל אורכו של השטח (איור 1). החומה הושתתה על מדרגת סלע, שמפלסה זהה בקירוב למפלס הגיחון, והיא עוברת מהקצה הדרומי של העיר ועד לגיחון. החומה נבנתה מאבני גויל קטנות ובינוניות, שהוקצו בגסות. עובי החומה בקטע הדרומי שלה מגיע עד ל-3.0 מ', ובקטע הצפוני של החומה עוביה כ-2 מ', עם עיבוי של מילוי בינה לבין מדרגת הסלע שמאחוריה. שני הקטעים שהתגלו דומים בכל זה לזה (מפלס, אופי הבנייה והתאריך), ועל כן זיהו אותם החופרים כשייכים לאותו ביצור. בקטע הצפוני קיים הבדל בגודל האבנים בין החלק התחתון לבין החלק העליון, הבנוי אבנים קטנות יותר. בולט במיוחד ההבדל בין חומה זו לבין חומת העיר, שנמצאת כ-30 מ' ממערב לה, שעוצמתה רבה יותר: אבניה גדולות הרבה יותר, עוביה כ-3.5-5 מ', והיא בנויה בשיטה של קדמות ונסגות, שמאפשרת הגנה טובה יותר על החומה (שילה תשמ"ד: ז - רוחב החומה בשטח D1 הוא כ-3.5 מ'; דה-גרוט תשנ"א/א: 46 - עובי של 5 מ'). החומה תוארכה לפי ממצא החרסים לסוף המאה הח' לפנה"ס - ימי חזקיהו. שכבת הריבוד שמעל המרווח שבין החומה לבין מדרגת הסלע (בקטע הצפוני של החומה) מכילה חרסים מהמאות ז' וח' לפנה"ס, ומעידה אף היא על תקופת הבנייה והשימוש של החומה.

ההתיישבות באזור שבין החומות תוארכה לראשית המאה הח' לפנה"ס (שילה תשמ"ד: ו-ח, כב; שילה תשנ"ב: 619; דה-גרוט תשנ"א/א; דה-גרוט ואריאל תשנ"ח), אלא שהחופרים כתבו על בנייה מחוץ לחומה, שכן החומה העוברת מזרחה יותר טרם הייתה ידועה (חפירותיהם בשטח B לא הגיעו לתחתית המדרון). הייתה זו התיישבות צפופה, שנמשכה עד סוף המאה הח' לפנה"ס - ימי חזקיהו.

איור 2: חומת חזקיהו כ-120 מ' מדרום לגיחון.
שימו לב לחלק העליון של החומה הבנוי אבנים קטנות.
צילם: רוני רייך (קדמוניות 122, שער אחורי)

החופרים שיערו שפרבר זה ניטש או נחרב "בעקבות מצור סנחריב על ירושלים בשנת 701 לפנה"ס" (שילה תשמ"ד: כג; דה-גרוט תשנ"א/א; דה-גרוט ואריאל תשנ"ח). ואולם, לפי התיאור המקראי (ישעיהו לו א-ב; מלכים ב, יח יז-יט, ובמיוחד שם יט לב-לה ובמקבילה - ישעיהו לז לג) לא הייתה לחימה על חומות ירושלים (גבריהו תשכ"ד). גם על-פי המקורות האשוריים לא הייתה לחימה, וגם לא היו פעולות מצור שנועדו להבקעת החומה. התיאור באנלים של סנחריב הוא של הסגר שהוטל על העיר, ומנע את יציאת תושביה ממנה: "...ואילו אותו [=את חזקיהו] כלאתי בירושלים עיר מלכותו כציפור בכלוב. חסמתי אותו במשלטים ואת היציאה משער עירו מנעתי ממנו ('הפכתי לו לטאבור') (תדמור תשמ"ה); ובולט ההבדל בין התיאור הזה לבין תיאור המצור והכיבוש של 46 הערים ביהודה, שנזכר קודם לתיאור המצור על ירושלים (אפעל תשנ"ז: 101, הערה 225). אם לא חרבה השכונה בשל מצור סנחריב, מה הייתה סיבת חורבנה בסוף המאה הח' לפנה"ס?

3. הסבר התיאור המקראי והממצא הארכיאולוגי

התיאור המקראי על הכנות חזקיהו למצור סנחריב מקבל משמעות ברורה יותר, כאשר ידועים לנו הממצאים הארכיאולוגיים שלעיל.

א. הספקת המים

החלק הצפוני של תעלת השילוח (תעלה II) הוא שמכונה בספר דברי הימים "הנחל השוטף בתוך הארץ", מכיוון שהייתה זו זרימה רציפה ("נחל שוטף") מתחת לפני הקרקע ("בתוך הארץ"), עד הנקודה שבה יצאו המים לקדרון. אף שהביטוי "נחל שוטף" מתאר במקומות אחרים במקרא, כאמור לעיל, נחל/נהר עם מים רבים שאף עולים על גדותיו, הרי שכשם שגם הירדן (תהלים סו ו) וגם הנילוס, הפרת והחידקל זוכים לאותו כינוי - נהר - כך בירושלים, זרימה שופעת ללא הפסקה זוכה לכינוי "נחל שוטף"¹¹, ובתהלים (מו ה) אף נאמר: "נהר פלגיו ישמחו עיר אלקים". סתימתו של "הנחל השוטף" הייתה הטייתו באמצעות המשכתה של תעלת השילוח דרומה אל החלק הדרומי של העיר כדי שמימיה יזינו את "הבריכה התחתונה", כפי שנאמר בספר ישעיהו. חזקיהו הוא אפוא שחצב את החלק הדרומי של תעלת השילוח במסגרת הכנותיו למצור סנחריב¹².

הקטע הצפוני של תעלת השילוח נזכר, ככל הנראה, בנבואת ישעיהו בימי אחז, אביו של חזקיהו, על אנשים מיהודה שרצו לחבור לשומרון ולארם. נאמר שם: "יען כי מאס העם הזה את מי השילוח ההולכים לאט" (ישעיהו ח ו). השימוש בפועל "שלח" בהקשר של הזרמת מים בתעלות נזכר במקרא מספר פעמים¹³, ומסתבר על כן ש"מי השילוח" הם מי הגיחון הזורמים בתעלת השילוח, ממשיכים לזרום בתעלות בנחל קדרון, ומשקים שם את החלקות החקלאיות¹⁴.

¹¹ יש לציין את מאירס 1965: 187, הערה 4, אשר פירש את "הנחל השוטף" כתעלה פתוחה שהעבירה את המים לתוך העיר, אך לא בהקשר לתעלת השילוח. גם עודד תשנ"ד, באחת מהאפשרויות, פירש את "הנחל השוטף" כתעלה שזורמת בתוך העיר.

¹² נראה שמעשה זה של חזקיהו, ולא חציבת נקבת חזקיהו, הוא שמתואר בספר בן סירא (מח כב-כג [17]): "יחזקיהו חָזַק עִירו וַיַּחצֵב פְּנַחֲשֵׁת [=פְּנַחֲשֵׁת] צוּרִים בַּהֲטוֹת אֶל תּוֹכָה מִיַּם נִיחָסוּם הַרִים מִקְּנָה". הטיית המים היא הטיית תעלת השילוח אל העיר ולא הטיית הגיחון באמצעות נקבת חזקיהו; מקווה המים הוא "מקוה בין החומותיים" ולא הבריכה שבמוצא נקבת חזקיהו.

¹³ ראו: יחזקאל לא ד: "ואת תעלתיה שלחה אל כל עצי השדה"; תהלים קד י: "המשלח מַעְיָנִים בנחלים..."; איוב ה י: "וְשֶׁלַח מִיָּם עַל פְּנֵי חוּצוֹת"; שיר השירים ד יג: "שֶׁלַחֲיָן פֶּרֶס רְמוֹנִים". במקורות תנאיים מופיעים הביטויים "בית השלחין" ו"שדה בית השלחין", וכונתם לשדה מושקית, שאינה מסתפקת במי גשמים. ראו לדוגמא: משנה, מועד קטן א א: "משקין בית השלחין במועד..."; תוספתא, שביעית א יב (מהדורת ליברמן, עמ' 168): "חורשין שדה בית השלחין ומשקין אותן..."; ראו גם ספרי דברים, פסקא לט (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 79): "או לפי ששונה מי גשמים אבל אינו שונה מי שלוחים... (בחילופי הנוסח: "מי שלחין")."

¹⁴ אפשר שהקטע הצפוני של תעלת השילוח הוא ה"צינור" שנזכר בתיאור כיבוש ירושלים בידי דוד: "כל מכה יבوسی ויגע בצינור" (שמואל ב, ה ח). (השוו עם תהלים מב ח: "תהום אל תהום קורא לקול צינורך" - מעברי מים תת-קרקעיים). בהקשר של כיבוש העיר הכוונה אולי לניתוק הזרמת המים מתעלת השילוח (תעלה II) אל הבריכה החצובה באמצעות תעלה III.

ספר דברי הימים מתאר אפוא את העבודה בנושא של הספקת המים מן ההיבט של מניעת מים מהאויב, וספר ישעיהו מתאר את העבודה מן ההיבט של הספקת המים לעיר. בשל האיום המוחשי של צבא אשור, שכעדות התיאור המקראי בספר דברי הימים כבר צר על הערים הבצורות ביהודה, היה על העבודה להיעשות במהירות. לשם כך גויסו קבוצות רבות של זוגות עובדים, שכל אחת מהן נכנסה לעבודה דרך פתח אחר, והן עבדו במקביל - צפונה ודרומה - וחצבו מנהרה שמימדיה מינימליים ומכאן צורתה הטרפזית, שנתנה לחוצבים מרחב עבודה בגובה הכתפיים. מרחק החציבה שהיה על כל צוות לחצוב היה כ-3 עד כ-6 מ', והם יכלו לעשות זאת במספר מועט של ימים¹⁵ (רק החלק האחרון של תעלת השילוח, שהגיע אל "הבריכה התחתונה", היה ארוך יותר - כ-20 מ', כלומר 10 מ' לכל צד, ודרש מעט יותר זמן). על החשש הכבד מצבא אשור שגרם לגיוס כוח עבודה רב מעיד התיאור המקראי בספר דברי הימים בהקשר של הספקת המים: "ויקבצו עם רב". רומז לכך גם השימוש החריג בפועל "קבץ" בספר ישעיהו בהקשר של בעיית המים: "ותקבצו את מי הבכרה התחתונה", על אף שמקוים מים.

ב. תיקון ביצורי העיר ובניית "החומה האחרת"

השלב השני בהכנות שעשה חזקיהו היה שיפור ביצורי העיר ובניית חומה חיצונית וקדמית לחומת העיר, שנוכרת בספר דברי הימים: "ולחוצה החומה אחרת". את "החומה [ה]אחרת" יש לזהות עם החומה, שנוכרה לעיל, שנבנתה בתוואי העובר מהקצה הדרומי של העיר ועד הגיחון, ותוארכה למאה הח' לפנה"ס (גרוסברג, תשנ"ט/א, תשנ"ט/ב). מקומה גם מתאים לתיאור המקראי, שכן היא נבנתה כ-30 מ' ממזרח לחומת העיר מתקופות הברונזה והברזל, ועל כן היא קדמית וחיצונית לעיר. בנייתה של חומה זו תחמה שטח צר בינה לבין חומת העיר שהייתה ממערב לה. שטח זה נמצא עתה בין שתי חומות, ולו ניתן לייחס את הכינוי "בין החומותיים", שנוכר במקרא לראשונה בספר ישעיהו מיד לאחר תיאור בניית החומה, בפסוק י"א: "ומקנה עשיתם בין החומותים למי הבכרה הישנה" (גרוסברג תשנ"ט/א, תשנ"ט/ב; שוקרון ורייך תשנ"ט)¹⁶.

¹⁵ רוזנברג 1998 חישב את זמן חציבת נקבת חזקיהו בכחצי שנה - לפי קצב התקדמות של כ-1.80 מ' ליום, אך להערכתו גם תקופה של תשעה חודשים היא הערכה סבירה. כלומר, קצב של 1.2 מ' ליום. לפי הערכה זו העבודה בתעלת השילוח התבצעה ב-3-5 ימים (בעבודה של 24 שעות ליום עם משמרות מתחלפות). אולם, גם אם חישובו מוטא כלפי מעלה, עדיין מספר הימים שנדרש לחציבת הקטע תעלת השילוח, לרבות הקצה הדרומי שנכנס אל הבריכה התחתונה, אינו עולה הרבה על שבוע.

¹⁶ קודם שהתגלתה החומה למרגלות עיר דוד, היו שהציעו לזהות את החומה שבנה חזקיהו עם הקפת הגבעה המערבית בחומה, ואת "מקווה בין החומותיים" עם בריכת השילוח, ושתי החומות הן החומה המזרחית של עיר דוד והחומה שהקיפה את הגבעה המערבית (אביגד תש"ם: 55-56) להריסת בתים לבניית החומה מתייחס לדעתו של אביגד (תש"ם: 55-56) להריסת בתים שעמדו בתוואי החומה, כפי שנמצא בחפירות "החומה הרחבה" ברובע היהודי, אך ראו לעיל, הערה 9, כי הכתוב מתייחס לביצור החומה ולא לבנייתה על מקום הבתים ההרוסים. הצעות אלו אינן סבירות גם לנוכח הזמן הקצר שעמד לרשות חזקיהו, וגם מכיוון שהשם "בין החומותיים" אינו הולם חומות שמרחק של מאות מטרים ויותר מפריד ביניהן (גרוסברג תש"ס).

שתי החומות, שנפגשו בקצה הדרומי של העיר, העניקו את שמן גם לשער שהיה בקרבת מקום - "שער בין החומותיים אשר על גן המלך", דרכו נמלט צדקיהו מהעיר (מלכים ב, כה ד; ירמיהו נב ז; וראו גם ירמיהו לט ד)¹⁷. האזכור של השער עם גן המלך מרמז, שהשער היה סמוך למפגש שתי החומות בדרום העיר ובקרבת ה"בריכה התחתונה" שבקצה העמק המרכזי, אשר נזכרת בספר נחמיה (ג טו) בשם "ברכת השלח לגן המלך".

לצורך בניית החומה הרסו בתים באזור הסמוך לחומה, והשתמשו באבניהם לבנייתה, כפי שמעיד המקרא: "ותצו הבתים לבצר החומה", וכל זאת בשל האיום הממשי של צבא סנחריב, שצר כבר על הרי יהודה, ותרם לאווירה הקשה בירושלים, שבאה לידי ביטוי במעשה זה (יפת 1993). היטיב לבטא זאת שד"ל (תש"ל: 174) בהסבירו: "כל כך היה פחדם גדול". מעשים אלו יש בהם כדי להסביר גם את בניית החומה באבנים קטנות (במיוחד החלק העליון בקטע הצפוני שלה [איור 2]) וגם את הממצא הארכיאולוגי, לפיו חרב היישוב במקום זה בסוף המאה הח' לפנה"ס - זמנו של מסע סנחריב ליהודה. הרס היישוב לא יכל לנבוע מהתקפות צבא סנחריב, שכן כפי שנאמר לעיל, לא הייתה לחימה, וגם לא היו פעולות מצור שנועדו להבקעת החומה. עם בניית החומה הגן חזקיהו על הפיתרון שסיפק לבעיית הספקת המים, ולכן תיאור בנייתה מופיע בתיאור המקראי רק לאחר התיאור על פיתרון בעיית הספקת המים, שגם מנע את המים מהאויב.

4. מתי נחצבה נקבת חזקיהו?

בסוף פרק ל"ב בספר דברי הימים ב' (בפסוק ל') נאמר: "והוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון וישָׁרם למטה מערבה לעיר דויד וַיִּצְלַח יחזקיהו בכל מעשהו". מקובל לייחס תיאור זה לחציבת נקבת חזקיהו. התיאור ניתן במנותק מהתיאור בתחילת הפרק, שמתייחס להכנות שעשה חזקיהו לקראת מצור סנחריב, ובסוף הסיכום של ימי מלכותו של חזקיהו. בספר מלכים ב, כ כ, בסוף הסיכום של מלכות חזקיהו, וללא קשר למצור סנחריב, נאמר: "ויתר דברי חזקיהו וכל גבורתו ואשר עשה את הברכה ואת התעלה וַיִּבֶא את המים העירה הלא הם כתובים על ספר דברי הימים למלכי יהודה". אף תיאור זה הוא כמקובל של חציבת נקבת חזקיהו. המקרא אפוא אינו קושר את חציבת הנקבה למצור סנחריב. העדות הארכיאולוגית, כפי שהראינו לעיל, מעידה כי חזקיהו המשיך דרומה את תעלת השילוח, ובכך פתר את בעיית המים. את הנקבה הקרויה על שמו הוא לא יכל להוציא לפועל באותה עת מחוסר זמן (ויליאמסון 1982: 380), שכן הזמן שנדרש לחציבת נקבת חזקיהו

מנשה בנה "חומה חיצונה לעיר דויד מְעַרְבָה לגיחון בנחל ולבוא בשער הדגים" (דברי הימים ב, לג יד). חומה זו המשיכה אפוא את חומת חזקיהו צפונה, ובכך נמשך צפונה גם אזור "בין החומותיים". על פירוש רד"ק למילה "מערבה", לפיו החומה עברה ממזרח לגיחון, ראו גרוסברג תשס"ד: 513 והערה 29. לפי המדרש צדקיהו ברח "במחילה שהיתה הולכת ליר[י]חו מקום [שהייתה] אמת המים באה" (פסיקתא רבתי כו – ויהי בעת שסרחה [מדורת מ' איש שלום, קלא ע"א]. התיקונים בסוגריים - לפי כ"י פרמה). הכוונה אולי ל"תעלת העודפים" ("תעלה IV"), שהובילה לנחל קדרון את מי הגיחון שלא נאגרו בבריכות בתוך העיר, אשר הקטע המזרחי שלה, הסמוך לקדרון, היה מנהרה.

נאמד בין 6 ל-9 חודשים (רוזנברג 1998)¹⁸. ברור שזמן זה לא עמד לפני חזקיהו, כאשר סנחריב פלש כבר ליהודה והאיום היה מוחשי, ולכן רק מאוחר יותר, לאחר מפלת סנחריב, ואפשר בשל חשש ממצור נוסף, שיפר חזקיהו את ביטחון הספקת המים באמצעות הנקבה שהעבירה את מי הגיחון אל הבריכה התחתונה במהלך מוגן יותר (גרוסברג תש"ס)¹⁹. עם חציבת נקבת חזקיהו יצאה תעלת השילוח מכלל שימוש, שכן מוצאה במפלס הנמוך בכ-2.5 מ' ממוצא תעלה השילוח. ברור לכן גם מדוע הדעות הסוברות כי חציבת נקבת חזקיהו קדמה למצור סנחריב אינן קבילות. אם הנקבה הייתה קיימת, לא הייתה בעיה של הספקת מים, נקבת השילוח הייתה ריקה ממים, לא היה כל טעם בחציבת חלקה הדרומי, וגם לא בבניית חומה שתגן על תעלה יבשה ממים ועוד להרוס לשם כך בתי מגורים²⁰.

התיאור המקראי בספר דברי הימים הולם את מאפייני הקטע הראשון של נקבת חזקיהו, והוא מתפרש כלהלן: "יחזקיהו סתם את מוצא מַיִי גיחון העליון" = מוצא תעלה השילוח, שנמצא במפלס גבוה יותר (גיל 1996: 25), "נַיִשְׁרָם" = הובלים - את המים - בדרך ללא מכשולים, "למטה-מערבה" = במפלס נמוך יותר או במהלך תת-קרקעי²¹, ובכיוון מערב (הקטע הראשון של הנקבה הוא בכיוון מערב), "לעיר דויד" = אל עיר דוד, היא היעד הסופי של הנקבה, והכתוב המקביל בספר מלכים ב' מלמדנו כי במוצא הנקבה נבנתה בריכה.

5. סיכום

לפי העדות המקראית בספר דברי הימים החל חזקיהו בהכנות למצור של סנחריב רק כאשר צבא סנחריב כבר הגיע ליהודה והחל לצור על ערי יהודה. בשל קוצר הזמן וגודל האיום והפחד מהצבא האשורי נאלץ חזקיהו לגייס כוח אדם רב לעבודה, שהופנה לשתי משימות: א. הטיית המים, שזרמו בתעלת השילוח (תעלה II) לנחל קדרון, אל "הבריכה התחתונה" בקצה העמק המרכזי של העיר, על-ידי הארכת התעלה עד לבריכה (עד לפעולה זו נמשכה תעלת השילוח כמנהרה לאורך של 190 מ' מהגיחון, ומשם היא נמשכה לעמק הקדרון כתעלה פתוחה, וככל הנראה השתמשו במימיה להשקיית השטחים החקלאיים ולאגירה בבריכה). ב. שיפור ביצורי העיר - שיקום החומה הפרוצה, הגבהת המגדלים ובניית חומה שתגן על תעלת השילוח.

את העבודה של חציבת החלק הדרומי של תעלת השילוח הוציא חזקיהו לפועל

¹⁸ על הערכתו של רוזנברג ראו לעיל, הערה 15. ונסאן (1911: 39-40) העריך את הזמן שנדרש לחציבת הנקבה בלא פחות משישה חודשים ולא יותר מאחד עשר חודשים, אך הוא לא פירט את הבסיס לחישובו.

¹⁹ מבין החוקרים הרבים שעסקו בנושא יש לציין את רות עמירן (תש"ס: 251, 265) שאיחרה את החציבה של נקבת חזקיהו לאחר מצור סנחריב, אלא שהיא ביססה את דעתה על הסבר שהיה קיים קילוח טבעי של מים לאורך המנהרה, ולכן לא הייתה סכנה לעיר, ולאחר מצור סנחריב הורחב נקיק המים. ראו גם מאירס 1965: 187, הערה 4, אשר בהתייחסות ל"נחל השוטף" כתב שחזקיהו חצב לאחר מכן את הנקבה הקרויה על שמו, אך אין בדבריו התייחסות למועד מדויק יותר.

²⁰ לדעות אלו ושלילתן ראו גרוסברג תש"ס.

²¹ ראו את התרגום הארמי למילים "למטה מערבה לעיר דויד": "ואוביל יְתָהוּן בְּמִרְזִיבִין מִלְרַע לְמִישֵׁר קִרְתָּא דְדוּיִד" [=והוביל אותם בצינורות מתחת למישור / מקום עיר דוד].

באמצעות מספר רב של קבוצות עובדים, שפתחו פתחים בדופן הסלע וניצלו גם חללים טבעיים, ומהם חצבו את המנהרה בשני כיוונים - צפונה ודרומה. על תעלת השילוח הגן חזקיהו על-ידי בניית חומה, היא "החומה [ה]אחרת", שעברה מהקצה הדרומי של העיר ועד מעיין הגיחון.

את הנקבה הקרויה היום על שמו - "נקבת חזקיהו" - חצב חזקיהו רק לאחר מצור סנחריב ומפלת צבאו כדי ליצור מהלך מוגן יותר, אולי מחשש מצור נוסף.

ביבליוגרפיה

אביגד תש"ם

נ' אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים תש"ם.

אברבנאל תשט"ז

אברבנאל, פירוש על נביאים אחרונים, הוצאת ספרים תורה ודעת, יפו תשט"ז.

אפעל תשנ"ז

י' אפעל, כעיר נצורה: המצור וגילוייו במזרח הקדום, ירושלים תשנ"ז.

אריאל ולנדר 2000

D.T. Ariel and Y. Lender, "Chap. 1: Area B: Stratigraphic Report", "The Siloam Channel", in: D.T. Ariel (ed.), *Excavations at the City of David 1978-1985, Directed by Yigal Shiloh (City of David Excavations Final Report), 5 – Extramural Areas (Qedem 40)*, Jerusalem 2000, pp. 13-18.

בלנקינסופ 2000

J. Blenkinsopp, *Isaiah 1-39 - A New Translation with Introduction and commentary (The Anchor Bible)*, New York 2000.

ברוק, מקלין ותאקרי 1940-1906

The Old Testament in Greek – According to the Text of Codex Vaticanus..., 1-3, eds. A.E. Brooke, N. McLean and H.St.J. Thackeray, Cambridge 1906-1940.

ברנטון 1851

L.C.L. Brenton, *The Septuagint with Apocrypha – Greek and English*, London 1851 (Michigan 1982).

גבריהו תשכ"ד

חמ"י גבריהו, "מלחמת סנחריב בחזקיהו ותשועת ירושלים", עז' לדוד: קובץ מחקרים בתנ"ך (ספר דוד בן גוריון), ירושלים תשכ"ד, עמ' 367-368.

גיל 1996

D. Gill, "The Geology of the City of David and its Ancient Subterranean Waterworks", in: D.T. Ariel and A. De Groot

(eds.), *Excavations at the City of David 1978-1985, Directed by Yigal Shiloh (City of David Excavations Final Report), 5 - Various Reports (Qedem 35), Jerusalem 1996, pp. 1-28.*

גרוסברג תשנ"ט/א

א' גרוסברג, "גבולותיה של ירושלים המקודשת", תנובות שדה, 21 (כסלו-טבת תשנ"ט), עמ' 30-42.

גרוסברג תשנ"ט/ב

א' גרוסברג, "תחומיה המקודשים של ירושלים", תחומין יט (תשנ"ט), עמ' 487-469.

גרוסברג תש"ס

א' גרוסברג, "מתי נחצבה 'נקבת חזקיהו' ומקומם של בין החומותיים והמכתש", מחקרי יהודה ושומרון ט (תש"ס) [כנס תשנ"ט], עמ' 63-74.

גרוסברג תשס"ד

א' גרוסברג, "סירי בישול מנוקבים שנמצאו בחפירות ארכיאולוגיות בירושלים", תחומין כד (תשס"ד), עמ' 505-516.

גריי 1980

G.B. Gray, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Isaiah, The International Critical Commentary on the Holy Scriptures of the Old and New Testaments (ICC), Edinburgh 1980.*

דה-גרוט תשנ"א/א

א' דה-גרוט, "חפירות עיר דוד", ד' עמית ור' גונן (עורכים), ירושלים בימי בית ראשון: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר (עידן 15), ירושלים תשנ"א, עמ' 40-50.

דה-גרוט תשנ"א/ב

א' דה-גרוט, "מפעלי המים בירושלים בימי בית ראשון", ד' עמית ור' גונן (עורכים), ירושלים בימי בית ראשון: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר (עידן 15), ירושלים תשנ"א, עמ' 124-134.

דה-גרוט ואריאל תשנ"ח

א' דה-גרוט וד"צ ואריאל, "הישוב הישראלי מתוך לחומות בעיר דוד", א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים ג, רמת גן תשנ"ח, עמ' 9-12.

הופמן תשנ"ד

י' הופמן, אנציקלופדיה עולם התנ"ך, ישעיהו, תל אביב תשנ"ד.

הרטום תשי"ח

א"ש הרטום, ספר דברי הימים מפורש על ידי א"ש הרטום, תל אביב תשי"ח.

וייזר תשמ"א

א' וייזר, תנ"ך מפורש, ירושלים ותל אביב תשמ"א.

ויליאמסון 1982

Williamson H.G.M., *The New Century Bible Commentary: 1 and 2 Chronicles*, London 1982.

ונסאן 1911

Vincent L. H., *Underground Jerusalem: Discoveries on the Hill of Ophel (1909-11)*, London 1911.

חכם תשמ"ד

ע' חכם, ספר ישעיהו (תנ"ך עם פירוש דעת מקרא, בעריכת מ' מדן א' מירסקי וי' קיל), ירושלים תשמ"ד.

יפת 1993

S. Japhet, *I & II Chronicles - A commentary (The Old Testament Library)*, London 1993.

מאיירס 1965

J.M. Myers, *II Chronicles (The Anchor Bible)*, New York 1965.

מלבי"ם תשכ"ד

מקראות גדולות עם מלבי"ם, ירושלים תשכ"ד.

מזר תש"ס

ע' מזר, "הספקת המים ומפעלי מים בימי בית ראשון", ספר ירושלים – תקופת המקרא, בעריכת ש' אחיטוב וע' מזר, ירושלים תש"ס, עמ' 195-232.

עודד תשנ"ד

ב' עודד, אנציקלופדיה עולם התנ"ך, מלכים ב, תל אביב תשנ"ד.

עודד תשנ"ה

ב' עודד, אנציקלופדיה עולם התנ"ך, דברי הימים ב, תל אביב תשנ"ה.

עמירן תש"ם

ר' עמירן, "מי השלוח ותעלת חזקיהו", בתוך: ב"צ לוריא (עורך), עיונים בספר ישעיהו (דברי חוג העיון בתנ"ך בבית נשיא המדינה), ב, ירושלים תש"ם, עמ' 245-266.

קורטיס ומדסן 1994

E. Curtis and A. Madsen, *A Critical and Exegetical Commentary on the Books of Chronicles, The International Critical Commentary on the Holy Scriptures of the Old and New Testaments (ICC)*, Edinburgh 1994.

קייסר 1974

O. Kaisaer, *Isaiah 1-13 - A commentary (The Old Testament Library)*, Philadelphia 1974.

קיל תשמ"ו

י' קיל, ספר דברי הימים א-ב (תנ"ך עם פירוש דעת מקרא, בעריכת מ' מדן א' מירסקי

וי' קיל), ירושלים תשמ"ו.

קיל תשמ"ט

י' קיל, ספר מלכים א-ב (תנ"ך עם פירוש דעת מקרא, בעריכת מ' מדרן א' מירסקי וי'

קיל), ירושלים תשמ"ט.

רוזנברג 1998

Rosenberg S., "The Siloam Tunnel Revisited", *Tel Aviv* 25 (1998),

pp.116-130.

רייך, אבני ווינטר תשנ"ח

ר' רייך ג' אבני ג' ות' וינטר, ירושלים - מדריך לגן הארכיאולוגי, ירושלים תשנ"ח.

רייך ושוקרון תשס"ב

ר' רייך וא' שוקרון, "חפירות חדשות במדרון המזרחי של עיר דוד", קדמוניות לד,

122 (תשס"ב), עמ' 78-87.

רייך ושוקרון 2002

R. Reich and E. Shukron, "Channel II in the City of David, Jerusalem: Some of its Technical Features and their Chronology", in: C. Ohlig, Y. Peleg and T. Tsuk (eds), *Cura Aquarum in Israel – Proceedings of the 11th International Conference on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region, Israel 7-12 May 2001*, Sieburg, 2002, pp. 1-6.

שד"ל תש"ל

ש"ד לוצאטו, פירוש על ספר ישעיהו, מהדורת פ' שלדינגר, תל אביב תש"ל.

שוקרון ורייך תשנ"ט

א' שוקרון ור' רייך, "חומה משלהי ימי הבית הראשון בעיר דוד", חידושים בחקר

ירושלים ד (תשנ"ט), עמ' 14-16.

שילה תשמ"ד

י' שילה, חפירות עיר דוד א', 1978-1982: דו"ח ביניים לחמש עונות חפירה (קדם

19), ירושלים תשמ"ד.

שילה תשנ"ב

י' שילה, הערך "ירושלים", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ

ישראל, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 623-626.

תדמור תשמ"ה

ח' תדמור, "מלחמת סנחריב ביהודה", ציון נ (תשמ"ה), עמ' 65-80.